

Könyvrestaurálás, könyvmentés

Deák Ernő beszélgetése Ádám Ágnessel

*„A könyv az embernek, ami a szárny a madárnak” (Ruskin)
(... nekem a könyv a(z egész) szárnyaló madár.)*

Az Osztrák Nemzeti Könyvtár Könyvrestauráló Műhelyében beszélgettünk. Ennél ideálisabb színhelyet nem is találhattunk volna. Ágnessel egyik Pázmáneumban tartott rendezvényen ismerkedtünk össze. Társaságban, egy asztalnál ülve Mátyás király korára terelődött a szó, amikor bekapcsolódott a beszélgetésünkbe. Lelkesen mesélt a Korvina gyűjteményről. Kiderült, hogy Ágnes szakember a könyvművészet, könyvkultúra területén. Később elárulta, hogy könyv- és papírrestaurátorként naponta találkozik és dolgozik középkori remekművekkel, könyvritkaságokkal.

– *A nagyméretű munkaasztalánál állunk. A polcokon kötéstechnikai modellek sorakoznak, és szembenéz velem a falon a restaurálási fotók között Mátyás király a trónján ülve.*

– Igen, ez az otthoni vári Corvina kiállítás kisméretű plakátja, a másik pedig a Képes Krónikából való. A lányaim fotója mellett, ott a sarokban, a Régi Nyomtatványok Tárához tartozó Apponyi terem képe látható. Azon a színes fotón pedig a Zsigmond-torony, mögötte a Gellérthegy, amint bevilágítja a nap fénye. Pontosan úgy, ahogyan én nap mint nap láttam a munkaasztalomnál ülve, csaknem 24 éven át az Országos Széchényi Könyvtárban (OSZK). Itt Bécsben, az Osztrák Nemzeti Könyvtárban, a Restauráló Műhelyben mindenki maga alakítja a környezetét. Én szeretem, ha színes, tükrözi a munkámat és engem. Ezek a képek mind hozzám tartoznak, bennük van a múltam. Jó itt ülni és dolgozni.

Ez igen ritka lehetőség, hogy megmutathatom a munkámat. A Műhely nem átjáróház, nem nyitott mindenki számára, az asztalokon felbecsülhetetlen értékek fekszenek. Nagyon ritkán van vezetés, az utóbbi időben egyáltalán nincsen, mert rengeteg munkánk van.

– *A könyv- és papírrestaurálás nagyon érdekes szakma.*

– Igen, sokan nem is tudják, pontosan mit jelent, mivel foglalkozik egy könyv- és papírrestaurátor. Általában azt kérdezik tőlem először: pótoljátok a hiányzó betűket és az írást? Pedig éppen az, amit nem teszünk, nem szabad. Az nagyon komoly vétség lenne, hamisításnak számít. Ugyanúgy, mint ahogyan a pótoltt új bőrborításon sem rekonstruáljuk a hiányzó díszítést vagy az aranyozást.

Nehéz érzelemmentesen beszélni a munkámról. Számomra a könyvrestaurálás, restaurátornak lenni, nem csak egyszerűen foglalkozást vagy szakmát jelent. Ez annál sokkal több. Hivatás, mesterség, felelősséggel járó mentőmunka, sokoldalú, összetett tudást kívánó feladat. Olyan kihívás, amely hihetetlenül nagy türelmet, precizitást igényel. Művészi alkotó tevékenység, amelyet azonban csak bizonyos határig lehet művelni. Feladatunk a sérült kéziratok, könyvek helyreállítása, a funkció, a használhatóság, az olvashatóság visszaállítása. A restaurátor nem múlhatja felül, nem változtathatja meg a könyvremek eredeti formáját, stílusát, készítechétechnikáját. Tudnia kell, hol a határ, hiszen ez nem az ő alkotása. Szigorú etikai kódex határozza meg a beavatkozás mértékét, amely egyre inkább a szükség szerinti minimális beavatkozás irányába tolódik el.

A restaurált könyvről ne az jusson eszedbe, „szinte új”, hanem az, hogy milyen régi. Sugározza a múltat, az évszázadok történetét. Még a legjobb minőséggel előállított faximile, a digitalizált változat sem fogja elérni azt a kisugárzást, amit egy eredeti kézirat áraszt magából valóságosan érzékelhető patinás aurájával. Ennek ellenére természetesen szükséges a digitalizálás.

A könyvjavítás szinte egyidős a könyvek létrejöttével. Már a kézirat megírásakor keletkezhetek sérülések az íráshordozón vagy a kötőanyagokban, amit a *scriptor* vagy könyvkötőmester azonnal kijavított. Ezeknek jól láthatók a nyomai. Nézd ezeket a sötét elszíneződött piszkos ujjnyomokat a lapok alján! Mennyi mindent elmondhat még ez is. Nem távolítjuk el, hozzátartoznak a könyv történetéhez. Jól látható a nyomok alapján, hogy mely oldalak voltak a legolvasottabbak, legfontosabbak az olvasója számára. Még a rovarrágás is a könyvhöz tartozik. Képtelenség volna minden lyukat kiegészíteni, de nincs is szükség rá. A nagyobb, egérrágta hiányokat azért kipótoljuk. Minden apró töredéket megőrzünk, visszakerülnek az eredeti helyükre. Részletesen dokumentáljuk a helyreállítás előtti állapotot, a restaurálás folyamatát, szükség szerint fotókat is készítünk. A beavatkozásnak reverzibilisnek (visszafordíthatónak) és a felhasznált anyagoknak pedig természetes alapúknak, visszaoldhatóknak kell lenniük.

Itt a Könyvrestauráló Műhelyben mindenkinek van speciális területe. Az egyik kollégám orientalista, iszlám, arab kötésekkel foglalkozik, a másik ősnymtatványokkal, a Zeneműtár anyagával vagy a régi nyomtatványokkal. Van, aki a könyveket digitalizálásra készíti elő. Az én napi munkámhoz tartozik a kéziratok, kódexek restaurálása, különös tekintettel a nagyon rossz állapot miatt zárolt anyagokra, a pergamen kéziratokra és kötésekre, valamint a kiállítások előkészítése. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a kéziratokat alaposan átvizsgálom, és szükség szerint restaurálom őket. Rendszeresen ellenőrzöm a barokk Díszteremben (*Prunksaal*) megnyílt kiállításokat, a klimatikus viszonyokat. Ezeken kívül még különböző projekteknél dolgozom; karoling és szláv kódexek helyreállításában veszek részt.

Most abban a kivételes megtiszteltetésben van részed, hogy megtekintheted a következő kiállítás egy kis töredékét.

– ***Erről jut eszembe, sokszor látom az állományvédelmet bemutató filmekben, hogy fehér kesztyűvel fogják meg a régi könyveket, műtárgyakat. Ti is azzal dolgoztok?***

– El tudnád ezt képzelni? Mi nem bánunk „kesztyűs kézzel” a műtárgyakkal. A sérült anyagot csak érzéssel és biztos kézzel szabad megfogni. Hogyan is tudnám így finoman, óvatosan lapozni az oldalakat, az éles szerszámokat stabil kézzel irányítani? Csak megbízható, tapasztalt szakember kezébe lehet értékes műtárgyakat adni. Ellenkező esetben egy pillanat alatt megsemmisülhet az, amit az évszázadok megőriztek. Egy esetben azért mégis szükséges, sőt, kötelező a kesztyű használata: a penészes, fertőzött anyag kezelése során.

Dr. Johann Marte (1993-tól 2001-ig az Osztrák Nemzeti Könyvtár Főigazgatója) „*A Világ emlékei – a Kultúra védelme az emberiség védelmét szolgálja*” című tanulmányában a nemzeti kultúra iránt érzett aggodalom és felelősség kapcsán példaként említi egy üzletembert, aki megvásárolta, majd letétbe helyezte a Nemzeti Könyvtárban Franz Schubert *Német Miséjének* eredeti partitúráját. Amikor „meglátogatta” és megérintette, megfogta a saját tulajdonát képező műtárgyat, akkor azt fehér kesztyűs kézzel tette meg. Ilyen nagy volt benne az eredeti iránti alázat és tisztelet.

– ***Mikor jutott eszedbe, hogy ezt a pályát válaszd? Hogyan kerültél kapcsolatba a restaurálással? Milyen tanulmányok szükségesek ehhez?***

– Ez nem csak elhatározás kérdése volt. Valamilyen módon az utamat a gondviselés arra irányította. Alkalmak, lehetőségek adódnak, amik elénk jönnek, és az ember megragadja őket vagy sem. Humán és művészeti érdeklődésű, aktív kulturális életet folytató nagy családban nőttem fel Szabolcs-Szatmár megyében, Nyírpazonyban és Nyíregyházán. A zene- és a képzőművészet, az irodalom, a versek, a történelem naponta szerepet játszottak az életünkben. Nehéz volt eldönteni, melyik útra lépjek. Egyszerre készültem tudatosan zenei és képzőművészeti pályára. Ez utóbbi területen a festményrestaurálás érdekelt. A nyíregyházi Zrínyi Ilona Gimnázium befejeztével Budapestre kerülvén rögtön könyvek vetek körül a Vörösmarty téri Kossuth könyvesboltban. Naponta ismert személyiségek fordultak ott meg, mint például Huszárik Zoltán, Nagy László, Gyurkovics Tibor, Nemeskürty István stb. Előtte is éjjel-nappal olvastam, de ez a bolt nekem a tudás kincsestára volt.

A Pest Megyei Levéltárba kerülésem fordított a könyvrestaurálás irányába. Dr. Lakatos Ernő, a Levéltár akkori igazgatója nagyszerű ember volt, – de az őt követő igazgatók is, mindannyian támogatták a továbbtanulást – azzal a feltétellel vett fel oda, hogy felkarolja a terveimet, de előtte tanuljak ki egy kétkezi szakmát, mesterséget. Így, habár már akkor jelentkeztem a Széchényi Könyvtárba, a Levél-

tár könyvkötő műhelye mellett döntöttem, amit nem bántam meg. Ott tanultam meg a bőr-, a pergamen-, a papírkötésű könyvek, dobozok, mappák, albumok készítését, valamint a papír- és pergamenoklevelek, térképek, iratok, viaszpecsétek gondozását. A Levéltárban eltöltött idő alatt kiváló mesterem volt Szénási Józsefné, akinek az édesanyja is könyvkötőmester volt. Érdekes, nem mindennapi munkáink voltak, együtt készítettünk díszkötést a Vatikánba is, az akkori pápának. Szakmunkás-, majd mestervizsgát tettem. 1981-ben indult az országban az első könyv- és papírrestaurátor-képzés a Török Pál utcában, a Képző- és Iparművészeti Szakközépiskolában az Országos Széchényi Könyvtárral közös szervezésben azoknak, akik már érettségivel rendelkeztek. Így a könyv- és papírrestaurátor végzettség mellett újabb érettségivel is gazdagodtam, a régi kiegészült rajz- és művészettörténettel, valamint a restauráláshoz szükséges anyagismerettel, elméleti és gyakorlati vizsgával. A változatos könyv- és irattári gyűjtemény kitűnő lehetőséget nyújtott a restaurálási tapasztalat megszerzésére. A Levéltártól fájó szívvel váltam meg, mert számomra nemcsak munkahely volt, hanem a második otthonom is. Nemcsak szakmai utamon támogattak, hanem emberileg is összetartottunk, nagyon sok segítséget, szeretetet kaptam ott.

Különleges munkák, feladatok, élmények kötnek a Magyar Nemzeti Könyvtár, más néven az OSZK Vári Restauráló műhelyéhez, ahol, mint említettem már, csaknem 24 évet töltöttem el. Mint látod a falra kifüggesztett idézetekből, mások bölcsességéből is építkezem. Azok sokszor figyelmeztetnek, irányítanak. Ezt a Goethe Életszabály idézetet egy nagyon kedves kolléganőmtől kaptam, mikor mindketten elköszöntünk az OSZK-tól. *„Ha egy élet szép vágyát őrzöd, A múlttal nem szabad törődnöd. S mindig úgy tégy, ha veszteség ér, Mintha, újraszületetten élnél...”*

Eleinte igen érdekes körülmények között dolgoztunk, ugyanis a Könyvtár csak később, 1985-ben költözött föl a Pollack Mihály térről a Várba. A Műhely viszont már 1982 óta ott működött. Kopár, hideg márványfalak, malteres ládák és árkok között bukdácsolva, sötét folyosókon elemlámpával, pallókon egyensúlyozva értük el. Fából ácsolt létrán át jutottunk le a Szent György térről a hármasszintre.

Éppen akkor, amikor a Könyvtár Restauráló Műhelyébe kerültem, kezdődött el egy különleges restaurálási eljárás gyakorlati kidolgozása, amely az Egyetemi Könyvtár pergamen kódexek megmentésére irányult. Beöthyné Kozocsa Ildikónak, a Vári Restauráló Műhely osztályvezetőjének köszönhetően rögtön beleszőpöntem a Corvina programba.

– ***Mi is volt tulajdonképpen a Corvina program? Miért szervezték meg?***

– A budapesti Egyetemi Könyvtár pánccsokrényeiben hosszú éveken át őriztek 35, különböző mértékben sérült kódexet, köztük 12 corvinát. Ezeket a XIV-XV. századi pergamen- és papírkéziratokat Buda elfoglalása után vitték magukkal a törökök Konstantinápolyba. A kedvezőtlen körülmények között tárolt kódexek

átmedvesedtek, penészgombák, baktériumok, rovarkártevők támadták meg őket. Ezen köteteket 1877-ben II. Abdul Hamid szultán adta vissza „a magyar ifjúságnak” a török–orosz háború idején tanúsított szolidaritásukért.

A kódexek visszatérésük előtt „gyorsjavításon” estek át. A valószínűleg erősen megrongálódott eredeti kötéseket lebontották, amelyek így végleg elvesztek. A lapok szélét papír és pergamen darabkákkal megragasztgatták, megszüntették a bordákat, az íveket befűrészelték, az eredeti oromszegő helyett újat varrtak, a gerincet pedig vastagon beenyvezték.

A könyvtesteket alaposan körülvágták, ezáltal sok helyen eltűntek vagy megcsonkultak a lapszéli díszítések és a széljegyzetek. A kéziratok új, papírtáblás, piros, zöld és fehér bőrkötésekbe kerültek. A bőr borítást aranyozott török felségjellel, félholddal és középen Mátyás király címerével díszítették. Minden kódexbe török nyelven, arany tintával bejegyezték az ajándékozás tényét.

Az Egyetemi Könyvtárban a kódexek állapota feltehetően tovább romlott, pusztulás jelei mutatkoztak. Félő volt, hogy ez a nemzeti kincs hamarosan megsemmisül. Az 1980-as évek elején a Művelődési Minisztérium úgy döntött, hogy a kódexek restaurálása az OSZK Restauráló Laboratóriumának lesz a feladata.

A hasonló esetekben alkalmazott módszerekről külföldön beszerzett tapasztalatok és a lefolytatott konzultációk után kiderült, hogy ezt a rendkívüli feladatot a magyar szakembereknek új restaurálási módszerek kialakításával kell megoldaniuk. Az OSZK Restauráló Laboratóriuma több évre szóló programot dolgozott ki, amely a helyreállítás etikai elveinek megfogalmazásától kezdve a kódexek anyagainak és a károsodások okainak vizsgálatán, elemzésén keresztül az alkalmazható eljárásokon át, azok eredményességének vizsgálatára is kiterjedt. Egy-egy speciális kérdésben (amilyen pl. a török kötések megőrzése volt) összehívott szakértői bizottság döntött, amely restaurátorokból, könyvtárosokból, paleográfusokból, művészettörténészekből, vegyészekből, mikrobiológusokból állt.

A pergamen kódexekre irányuló, próbadarabokon végzett kiegészítésre irányuló kísérletek 1984. év elején kezdődtek. A legnehezebb feladat a penészgombák és baktériumok romboló tevékenysége következtében meggyengült, hiányos pergamenlevelek megerősítése és kiegészítése volt. Hosszas kísérletezés eredményeként Beöthyné Kozocsa Ildikó ötlete alapján, több évtizedes tapasztalatával és szakszerű irányításával Ballagó Lászlóné, Kálmán Péterné, Szlabey Györgyi a budapesti Egyetemi Könyvtárból s jómagam, kialakítottuk a pergamenöntés módszerét, amely megoldotta a legreménytelenebb állapotú kódexek helyreállítását is.

Az eljárás lényege egy mesterségesen előállított pergamenpótlásra alkalmas anyag kifejlesztése volt, amelynek összetevői csak természetes anyagokból állhattak, mint például pergamenrost, valamint japánpapír, illetve cellulózzrost.

A restaurált kódexek visszakérültek az Egyetemi Könyvtárba. A kifejlesztett

pergamenöntési eljárás külföldön is elismert, a restaurátorok alkalmazták munkájuk során. Igazán hálás vagyok B. Kozocsa Ildikónak a bizalmáért, nem feledve, hogy ő segített a módszer elsajátításában. Sok hasznos tanácsot kaptam Szlabey Györgytől, az Egyetemi Könyvtár restaurátorától. A megszerzett tapasztalatok ma is kamatoznak a bécsi munkámban.

A Corvina program egyébként nagysikerű, Mátyás halálának 500. évfordulójára szervezett, csodálatos nemzetközi kiállítással zárult 1990-ben. A *Bibliotheca Corviniana* felkerült 2005-ben az UNESCO Világemlékezet listájára.

– ***Milyen érdekes feladatokat kaptál? Mire emlékszel vissza szívesen?***

– Magyar írott és nyomtatott emlékek, könyvértékek megmentésével foglalkoztunk az OSZK-ban fellelhető osztályok, gyűjtemények számára, azonkívül térítésmentes restaurálást végeztünk az egyházi gyűjtemények értékes darabjainak megmentésére. Ez sajnos később megszűnt. Csak néhányat említenék közülük. Például szívesen emlékszem a Nyíregyházi Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárának pravoszláv szertartáskönyveire vagy az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár tulajdonában lévő nagyméretű reneszánsz korból származó Bakócz-graduáléra. A miseénekeket tartalmazó lépcsőskódex súlya meghaladta a 40 kilogrammot. Egyedül képtelenség volt megmozdítani. A csaknem asztalméretű kézirat több mint két centiméter vastagságú, erősen rovarrágott, hiányos fatábláját állítottam helyre. Az óriási pergamenlapokat a kolléganők javították ki. A kétkötetes graduálé a világ legnagyobb kódexei közé tartozik.

Nem mindennapi feladat volt a Szentendrei Szerb Ortodox Egyházművészeti Gyűjteménybe tartozó Lórévi szerb papír- és pergamenkódex restaurálása. A különleges, bonyolult bizánci technikával készült fatáblás bőrborítású kötetet Lóréven rejtették el. Magyarországon már a nyugati és keleti egyház szétválása (1054) után is feltételezhető szláv írásbeliség, amelyben szerepet játszhattak a dinasztikus kapcsolatok (például II. Béla felesége Ilona, Uros szerb fejedelem lánya volt) és a betelepítések is. A szerbek a 14. század végétől kezdve egészen a 16. századon át folyamatosan menekültek a törökök elől, és települtek be Magyarországra. Így kerülhetett a kódex Lórévre. A cirill betűkkel ógyházi szláv nyelven íródott triód, azaz szertartáskönyv 12. század végi óbolgár nyelvű, valamint 13–14. és 16. században keletkezett kéziratot tartalmaz. A kódex forrásértékére való tekintettel Szentendrére kerülvén már örökre őrzi a falu nevét. A szerb püspökség meghívta Stefanovic Dimitrije nyelvészprofesszort, aki beszámolt a kutatási eredményeiről, jómagam a helyreállítás folyamatát mutattam be színes képes előadással. Meghatott az a lelkesedés, tisztelet, ahogyan Lóréven fogadtak bennünket.

– ***Valóban ritka példa arra, hogy az emberek mennyire kötődnek a kulturális hagyományaikhoz, megbecsülik történeti értékeiket. „A könyveknek megvan a maguk sorsa” „Habent sua fata libelli”***

– Ez a mondás itt elég gyakran előfordul. Ez is gyakori kérdés: akkor ti ugye sokat olvastok? Szeretnénk, de akkor mennyi időbe telne egy könyvet restaurálni, hiszen így is előfordul néha olyan súlyos sérülés, aminek a helyrehozatala akár egy évig is eltarthat. Igaz, egyszerre több munkánk is van. Nincsen időnk olvasni, és veszélyes is lenne, mert vannak olyan munkafázisok, amikor igazi orvosi szikével dolgozunk. Nagyon kell koncentrálni, egyetlen egy betű sem tűnhet el. Természetesen megcsodáljuk a könyvekben lévő gyönyörű iniciálékat, a miniatúrákat, a fantáziával teli állatábrázolásokat vagy éppen a humoros karikatúrákat. A *scriptorok* szerették magukat is megörökíteni. Hihetetlen, hogy milyen szépen írtak, másoltak. Úgy tűnik azonban, régen sem okozott problémát befirkálni az oldalakat. Látod, ebben a 9. századi Karoling-korból származó pergamenkódexben is milyen egyenletesek a betűk. Jól látható, hogy hol váltottak tintát, honnan folytatta valaki más az írást. Sokáig tarthatott egy ilyen apróbetűs kódex megírása; jó, ha egy *scriptor* életében hármát-négyet be tudott fejezni. Mindezt gyertyafény mellett; ezt bizonyítják a szétszórt viaszpöttyök; ezeket sem távolítjuk el. Nem sok fény lehetett a kolostor műhelyeiben.

Látod, itt a falra kitűzött Erasmus Desiderius bölcsességeket? Ezeket az idézeteket is az ő tudományos műve restaurálásának köszönhetem. Említettem, nincsen időnk olvasgatni, de ezt nem lehetett megállni! Régi magyar nyelven jelent meg Lőcsén 1652-ben a „Civilitas morum”. Nem ártana újra kiadni, hasznos olvasmány. „Sapientia sat”. „A bölcs hallgat” vagy másképpen „bölcsnek elég” (Plautus). Igen, sokat beszélek, szeretek a munkámról beszélni, akár órákat is. Persze, gondolom, ő nem erre értette.

– ***Volt-e olyan feladatod, amely nem teljesen könyvrestaurálás, de kapcsolódik hozzá?***

– Mivel munka mellett elvégeztem a Képzőművészeti Akadémia Múzeumi és Közgyűjteményi Általános Tárgyrestaurátor szakát, ezért nem csak „könyves” feladatokat kaptam. Dr. Fülep Katalinnak szívügye volt a Könyvtár történetéhez és használatához kapcsolódó tárgyakat összegyűjteni a Széchényi Könyvtár házi Múzeuma számára. Azokból nekem is jutott néhány javítandó fatárgy, mint például képeretek, katalóguscédula-tartó láda, dobozok, kisasztal stb. Ez az állandó kiállítás megtekinthető a Várban, a Könyvtár folyosóján.

– ***Milyen különleges kiállításokra emlékszel?***

– Számtalan emlékezetes kiállításban vettem részt. Csak néhányat említek közülük: ilyen volt az említett Nemzetközi Corvina Kiállítás vagy a nevezetes „Sigismundus. Rex et Imperator”, Luxemburgi Zsigmondnak (1387–1437) és korának szentelt gazdag, reprezentatív kiállítás a Szépművészeti Múzeumban, amire egy korabeli gazdagon illusztrált fatáblás, fémveretes kódexet állítottam helyre.

Sokan nem tudják, hogy az angol királyi család ereiben magyar vér is folyik. Ta-

lán erre is felhívta a figyelmet az a kiállítás, amely Rhédey Claudiának, II. Erzsébet királynő ükanyjának állított emléket újságok, képek, tudósítások, fényképek segítségével. A Magyarországra látogató és a kiállítást megtekintő királyi párnak az volt a kérése, hogy a családi vonatkozásokon kívül uralkodói portrékat is szeretnének látni, különös tekintettel Mátyás királyra és Beatrix királynéé. Restaurátori feladatként még próbababákat is helyreállítottunk a korabeli csipkeruha kiállításához, amelyet IV. Károly és Zita királyné koronázásakor viselt egyik magasrangú vendéghölgy. Természetesen kíváncsiak voltunk az angol királynőre, és mi, restaurátorok fehér köpenyben figyeltük őt az ablakból. Ő pedig észrevett bennünket, és mielőtt beszállt volna a Royce-Rollsba, az ablakra felnézve kedves mosollyal, integetve köszönt el tőlünk.

Problémamegoldó képességre volt szükség, amikor 2002-ben a felbecsülhetetlen értékű Károli-bibliát ellopták Vizsolyból. Az OSZK kölcsön adott ideiglenesen egy levelekre szétszedett példányt, amely azonban nem rendelkezett kötéstáblával. Kiállítását úgy kellett megoldanom, hogy ne lehessen észrevenni e hiányosságokat. Máskor is előfordult, hogy kriminalisztikai ügyekben segítséget kértek tőlünk, hivatalos iratok, könyvbe került hamis bejegyzések, át- és kikapart írások esetén.

Gyakran fordulnak hozzánk beázások esetén is. Amikor váratlanul éppen nálunk történt egyszer hétvégén beázás, riadóztattunk, és begyűjtöttük a könyvtárban lévő összes ventilátort. A hosszú folyóson végig elázott könyvek száradtak legyezősre kinyitva az összeragadás és penészedés ellen.

– ***Igazán változatos a munkátok; nem állítható, hogy unalmas a restaurátor élete.***

– Ezek az esetek is azt bizonyítják, hogy a restaurátornak milyen sokoldalúnak kell lennie. Nem elég a jó képzés, az anyagismeret, hanem fantáziára, gyakorlati tapasztalatra, váratlan esetekben pedig gyors döntésre van szükség.

Lehetőségem nyílt kézbe venni a Könyvtárban fellelhető kódexeket az állományvédelmi vizsgálatuk során. Ez sok restaurátor álma. Ki ne szeretné megérinteni tisztelettel és csodálattal az eredeti *Képes Krónika (Chronica Hungarorum)* lapjait, amely egyébként a bécsi Udvari, később az Osztrák Nemzeti Könyvtár tulajdonában volt a 16. századtól, majd a velencei egyezmény eredményeként került vissza 1934-ben Magyarországra. Ki ne szeretné eredetiben látni a *Leuveni kódexet* a 13. századból származó *Ómagyar Mária-siralommal*, amelyet az OSZK 1982-ben kapott vissza csereanyagként, vagy a *Pray kódexet* az 1195 körül keletkezett *Halotti beszéd és könyörgéssel* és így tovább, a korvinákat és egyéb értékeinket.

Az ELTE BTK könyvtörténész-könyvmuzeológus szakon végzett tanulmányaimnak és a diplomadolgozatom témájának köszönhettem azt, hogy lehetőségem volt elvégezni a kódexek állományvédelmi felmérését a Nemzeti Könyvtár Kéz-

irattárában. Fülöp Géza professzor fontosnak találta ezt a szakot, amely mindössze két évfolyamot élt meg, mert az ő elhunytával megszűnt ez a képzés. Így Magyarországon restaurátorként csak én végeztem el. Munkámhoz nagyon sok támogatást kaptam dr. Karsay Orsolyától és dr. Fülep Katalintól, de említhetnék még sok kollégát a Kézirattárból és más osztályokról is.

– ***Tudod-e hasznosítani a könyvtörténész és muzeológus tanulmányaidat?***

– Nagyon hasznosnak találom őket. Most már más szemmel, két oldalról is meg tudom közelíteni a könyvértékeket. Jobban értem, mit szabad restaurátorként és muzeológusként. Restaurátorként figyelmeztethetem a könyvtárost a restaurálás-etikailag nem lehetséges elvárásokra, beavatkozásra. Figyelek arra, hogy mi fontos a kéziratban vagy nyomtatványban, amely esetleg a kutatók számára újabb felfedezés, történeti forrásértékkel bír. Segítenek a munkámban az írás- és könyvtörténeti tanulmányaim. Jómagam is végezhetek kutatómunkát, ami igazán izgalmas. Az OSZK Keresztury Pályázatára, „*Könyvmuzeológia restaurátor szemmel*”, beadtam egy tanulmányt, amely éppen erről a két hivatásról, egymást kiegészítő szükség-szerűségéről szól. A beadott pályamű megjelentetését nyertem el, amely távozásom miatt ugyan egy kis csúszással, de remélhetőleg hamarosan kiadásra kerül. Egy másik cikk témája lett a munkám során egyik pergamen kötéstáblában felfedezett rizsmacímke, amely a vöröskői papírmalomból származott. Igazán érdekes családfakutatás alakult ki belőle. Az eredmény publikálása után előkerült még egy, a témához kapcsolódó újabb érdekes fametszet egy másik kötéstáblából. Így tehát a történet nem zárult le, hanem inkább folytatódik. Ez nem meglepő, hiszen előfordulhat, hogy különböző kötetek összeilleszthető darabokat tartalmaznak.

Tavasszal nekem mindig a sárospataki könyvek jutnak eszembe. 2006. februárjában 7 darab nagyméretű ládában megérkeztek Moszkvából az 1945-ben hadizsákmányként elhurcolt sárospataki könyvek, amelyeket azonban sajnos nem ajándékként kaptunk vissza. Hogy még izgalmasabb legyen a dolog, teljes titoktartásban szállították a vári Restauráló Műhelybe. Széles nemzetiszínű szalaggal átkötve, viasszal lepecsételve. Nekünk jutott az a feladat, hogy ellenőrizzük, felmérjük a ládában elhelyezett könyvek állapotát, majd szükség szerint restauráljuk őket. Én bontottam le a ládáról óvatosan a piros-fehér-zöld szalagokat a törékeny pecsétekkel együtt. Felelősségteljes munka volt, a Minisztériumban már sorban álltak a pecsételt szalagokért.

Úgy éreztem, én is megérdemlek egyet. Azóta is minden évben március 15-én, a forradalmi megemlékezés napján, ott virít és lengedez a szélben, esőben is a kertemben egy faágon, vagy az ablakban masniba kötött nemzetiszínű szalag.

– ***Úgy érzem a szavaidból, hogy még most is kötödsz a Vári Műhelyhez, és mégis eljöttél. Nehéz döntés lehetett.***

– Kötődés? Igazából már régebben érlelődött bennem a gondolat, több lehetőségem is akadt külföldre menni. Akkoriban gyorsan, egy pillanat alatt döntöttem,

holott valamikor úgy hittem, onnan megyek majd nyugdíjba. Nagyon odatartozónak éreztem magamat, jó kapcsolatom volt a különböző tárakkal és az ott dolgozó kollégákkal.

A Széchényi Könyvtárban strukturális változások történtek, itt volt az ideje, hogy továbblépjek; hamarabb kellett volna. Nagyon jól hangzik, ha valaki egy munkahelyen tölti le az életét, de ahhoz, hogy kipróbálja a tudását, megtudhassa, mit ér, újabb tapasztalatokat szerezzen, más eljárásokat is kipróbáljon, körül kell néznie más műhelyekben is. Nem véletlenül indultak el elődeink, mestereink vándorútra, inasévekre. A lényeg az, hogy az ember ne feledje el, honnan indult, mit kapott-hozott otthonról, és ha lehet, hazatérjen. Nekem volt alkalmam ilyen ösztönző vándorutakat megtenni, főként a Kulturális Minisztérium meghirdetett pályázatainak és tanulmányaimnak köszönhetően.

Az OSZK-ban mindazt elértem, amit igényeltem, amit egy egészségesen ambiciózus ember tisztességes munkával elérhet. Tanultam, tanítottam, vannak tanítványaim, akikre büszke lehetek. Előadásokat tartottam a saját munkámról, cikkeket írtam, és erre másoknak is lehetőséget adtam mint szerkesztőbizottsági tag egyik folyóiratban. Volt rá igényem, szerettem mindezt csinálni. Az én időm alatt jelent meg a legtöbb szakmai cikk, és sikerült „kiharcolnom” az első színes restaurálási fotó megjelentetését a „Papíripar”-ban.

– *Most Bécsben dolgozol, de voltak-e már korábbi ausztriai élményeid, kapcsolataid?*

– A Kulturális Minisztérium ösztöndíjával valamikor már jártam itt, előadást is tartottam az egyik konferencián. 2005-ben nagysikerű IADA (Internationale Arbeitsgemeinschaft der Archiv-, Bibliotheks- und Graphikrestauratoren) konferencia került megrendezésre. Örömmre szolgált, hogy nekem is volt egy kicsi részem abban, hogy ez az összejövétel Budapesten, az OSZK-ban történt. Alexander Aichinger, a bécsi Staatsarchiv restaurátora, mint IADA vezetőségi tag azt a feladatot kapta, hogy készítse elő a következő nagyszabású állományvédelmi konferenciát. Mivel régóta ismertük egymást, megkérdezte tőlem, van-e ötletem. Én természetesen azt válaszoltam, hogy Budapest lenne a legcsodálatosabb helyszín. Megkért, hogy végezzek előtervezést, nézzek utána a lehetőségeknek. Dr. Monok István, az OSZK akkori főigazgatója maximálisan támogatta az ötletet, a helyszínt biztosította. Az előterjesztett tervet kedvező fogadtatásra talált, nekem pedig a IADA vezetősége nyilvánosan is megköszönte a közreműködésemet.

A sok apró siker, elismerés – azok részéről, akiknek a véleménye számomra fontos – megerősített a kitartásban, a munkámhoz való ragaszkodásomban. Úgy érzem, sokszor nehéz volt, de megérte végigmászni a lépcsőfokokat, mert egyébként most nem lennék itt.

Mint látod, a csaknem 30 év restaurátori működés alatt azért sok mindent el le-

het érni, ha az ember igazán tud lelkesedni, és kitartóan szereti a szakmáját. „*Nem elég álmódolni, egy nagy-nagy álom kell! ... Nem elég a célt látni, járható útja kell! Nem elég útra lelni, az úton menni kell! ... Nem elég a jóra vágyani, a jót akarni kell! És nem elég akarni, De tenni, tenni kell: ... keresni, hogy miért élj, ... szenvedély...*” Váci Mihály nyíregyházi költő sorai, szabolcsi földim”. A „*Még nem elég*” című verse nekem különösen sokat mond és jelent. Felkavar, benne van minden, a küzdés, amelyet a szüleimnél is láttam, amely végigkíséri az életemet, az általános iskolától kezdve a gimnáziumi ballagáson át a mai napig, most és továbbra is.

Az eljövetelemmel lezárult egy korszak az életemben, amelyben voltak kevésbé jó dolgok és sok-sok szép emlékü munka. Én inkább ez utóbbiakra gondolok... s előre nézek.

– ***Hogyan is kerültél ide Bécsbe az Osztrák Nemzeti Könyvtár Restauráló Intézetébe?***

– Soha nem gondoltam volna, hogy idekerülök, pedig számtalan jel, történet is arra utalt, csak nem vettem észre. Lehetőségem lett volna például Dániában, Németországban, Svájcban és még jó néhány távolabbi helyen állást kapni, de, az én utam már korábban is könyvekkel volt „kiköveztve” Bécsbe.

Elég csak az említett IADA Konferenciára gondolni vagy a bécsi Pazmaneumra, amit Maria Theresia ajándékozott a Magyar Jezsuita Rendnek. Több mint két évtizeddel ezelőtt szólt nekem a Pazmaneumban dolgozó Zsófia nővér, – akinek az édesapja ugyan kántortanító volt Nyírpazonyban, de bányába küldték dolgozni –, hogy szükség lenne a munkámra. Jó lenne rendbe rakni a Pázmáneum könyvtárát, amely akkor még nem létezett sehol. Azaz voltak könyvek lent a pincében egymás „hegyére-hátára” zsúfolva, ült rajtuk vastagon a több évtizedes fekete por. Még a II. világháború idején menekítették őket oda, s azóta nem foglalkozott velük senki. Liptay atya nagy álma volt a könyvtárat újrateremteni és erre kért meg Zsófia nővér ajánlására. Szentmihályi Zsuzsa restaurátorral együtt vállalkoztunk erre a feladatra, ami főként a nagyméretű könyvek miatt komoly fizikai megterhelést is jelentett. A könyvporolást a Pazmaneumban lakó papnövényedékek, teológushallgatók végezték el az udvaron. A könyveket egyesével letisztítottuk, ellenőriztük az oldalakat, a talált kisebb sérüléseket kijavítottuk egy kis szobában, amelyet ideiglenes restauráló műhelynek rendeztünk be. Egy Erdélyből származó egyetemi hallgató, ha jól emlékszem, Józsa Imrének hívták, könyvespolcokat készített, mi pedig a bőr- és pergamenkötéseket konzerválószerrel lekezeljük. Csodálatos érzés, látvány volt, ahogyan a kötések frissen letisztítva, láthatóan aranyozott gerincükkel rendben sorakoztak a polcokon. Liptay atyával megrendülten, érzékenyülve álltunk egy igazi könyvtárteremben, újraravácsolódott a könyvtár tudományos patinás hangulata. Úgy éreztük, ez a mi „alkotásunk”. A Múlt megint visszatért, velem együtt. Varga Jánosnak, a jelenlegi rektornak is fontos lett a könyvtár, úgyanúgy,

mint egykor Liptay atyának. Varga atyát az évtizedek alatt felgyülemlett munkák, katalogizálás stb. miatt megváltozott, ismét felújításra váró könyvtárterem fogadta, ahol ráadásul még egy váratlan beázás is újabb sérüléseket okozott. Varga János rektornak és a közös munkálkodás eredményeként a Pazmaneum könyvtára megint visszanyerte régi fényét. Ebben szerepe volt Józsa Mártának is.

– ***Milyen út vezetett az Osztrák Nemzeti Könyvtárba?***

– Nemzetközi pályázatot írtak ki az állásra, és én jelentkeztem rá. Többször hívtak ide Bécsbe riportra. Végigkísértek a műhelyen, bemutattak a kollégáknak, beszélgettünk a restaurálásról, a módszerekről, a referenciaanyagomról. Szóval alaposan kikérdeztek, majd a Restauráló Intézet osztályvezetője közölte, hogy engem választottak. Vállalom-e? Később kiderült, hogy heten jelentkeztek az állásra különböző országokból, és engem tiszteltek meg azzal, hogy felvettek. Az már csak ráadás, hogy én vagyok az utolsó olyan restaurátor ebben a műhelyben, akit teljes munkaidőre, vagyis fix állásban foglalkoztatnak. Ma már csak elvéve akad néhány projektállás, rövid időre szóló szerződéssel. Ha valaki elmegy, a helye megszűnik. Sajnos, ez világhjelenség.

A változtatás mindig újabb lendületet ad, felfrissíti a már-már kiháló lelkese-dést. Nem volt nehéz beilleszkednem.

– ***Mióta dolgozol itt?***

– Szinte észre sem vettem: április elsején lett nyolc éve, hogy itt dolgozom. Szeretettel, barátsággal és ami nagyon fontos, bizalommal fogadtak a Restauráló Intézetben. Ez elmondható más osztályokról is, különösen a Kézirattárról, amivel összeköt a napi munkám. A magyar restaurátorképzés nagyon jó, színvonalas, így nem volt okom félni. A szakismeretet, a munkához való hozzáállást értékelik. A restaurálási munkámon kívül itt is tarthatok szemináriumot, részt vehetek a továbbképzésben, konferenciákon. Nagyon örültem, amikor kiderült, hogy egykori OSZK-s kolléganőm, Weissinger-Bankós Adrien is itt dolgozik. Jó érzés magyar-nak lenni a műhelyben és nagyszerű munkákat kapni. Adrien speciális területe a textil; bársony- és selyemkötések restaurálása. Ő ma már az Osztrák Állami Le-véltárban dolgozik.

Közben nem szakadt meg teljesen a kapcsolatom a hazai restaurálással sem. Elismerésnek és megtiszteltetésnek vettem, hogy a régi szerkesztőbizottsági tagok Bécsbe való kerülésem után továbbra is ragaszkodtak a munkámhoz. Így, amíg a régi csapat még együtt volt, addig érdekes ausztriai feladatokról, helyreállítási munkákról számolhattam be a Papíriparban.

– ***Bizonyosan találkozol munkád során fontos magyar, ill. magyar vonatkozású művekkel...***

– Persze, hogy találkozom magyar nyelvű és vonatkozású könyvekkel, plakátokkal vagy egyéb anyaggal. Nagyon gazdag az itteni gyűjtemény, sokszorosa a

magyarországinak. Nézd ezeket a katalógusokat! A latin nyelvű kódexek katalógusában a jelzetszám meghaladja a tizenötezetet is. Pedig ebből a katalógusból még hiányoznak a szláv, a görög, az örmény, a szerb, az orientalista, a héber stb. kódexek jelzetei. Azok külön kötetekben szerepelnek. Természetesen rögtön a Korvinákra gondolok; fájó, de itt több példány található belőlük, mint Magyarországon.

Nemrégiben bekerült hozzánk egy kódex, és egy távolabbi asztalon feküdt. Nekem rögtön felcsillant a szemem: ez egy korvina! A világon mindenhol számontartják a *Bibliotheca Corviniana* darabjait. Ez a gyűjtemény volt a maga korában a vatikáni után a legnagyobb reneszánsz könyvtár. Mindamellett, hogy az Osztrák Nemzeti Könyvtár hihetetlen mennyiségű könyvértékkel bír, igen becses helyen szerepelnek a korvinák. Az osztrákok is regisztráltatták, igényelték ezen kötetek nyilvántartásba vételét (39 korvinát) az örökséglistára.

Egyik napon odajött hozzám a múhely vezetője, és az asztalomra tett egy munkát, „ezt a kódexet kölcsönkérték egy kiállításra, Budapestre, a te intézményedbe, a Széchényi Könyvtárba. Úgy gondoltam, hogy te szeretnéd előkészíteni.” Nagyon megihatott a figyelmessége. A kézirat a „*Csillag a holló árnyékában: Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*” című kiállításra ment 2008-ban. Nem bírtam megállni, hogy egy kéziratárosokat üdvözlő kártyát ne mellékeljek hozzá.

A Schedel-krónika is érdekes eset számomra. Az OSZK-ban restauráltam, és a sors úgy hozta, hogy itteni példány is került a kezembe. Ugyan nem Magyarországon készült, de van benne számunkra is fontos információ. A Schedel-krónika, a 15. századi könyvművészet különlegesen kimagasló alkotása, Koberger egyik leghíresebb kiadványa. 1493. július 12-én Nürnbergben jelent meg latin, majd német kiadásban, csaknem 600 lapot tartalmaz. Szerzője, Hartmann Schedel (1440–1514), humanista tudós és orvos, gazdag könyvtárral rendelkezett. A műben részletesen ír Attila király hódító hadjáratairól is. A fametszetes portrék között szerepel az államalapító István király ábrázolása is. Az első nyomtatott világhírnök, amelyben Buda legrégebbi hitelesnek tekinthető látképe maradt fenn. A szerző megemlíti, hogy királyi székhely, ismerteti földrajzi elhelyezkedését, lakóit, aztán méltatja Mátyás király visegrádi palotáját is. Szabács várának képe is szerepel. Persze a most említetteknél azért jóval több magyar vonatkozás is van a kötetben. 1809 kép szerepel benne, ismételten felhasználva 645 dúcrról. De még így is hihetetlen mennyiség. Közülük néhány metszetet a fiatal Albrecht Dürernek tulajdonítanak. A krónika magyar vonatkozásairól Soltész Zoltánné írt részletes tanulmányt, érdemes elolvasni.

– **1493? Akkor ez ősnymotatvány, incunabulum, azaz bölcsőnyomat?**

– Igen, a *Nünbergi Krónika* ősnymotatvány. Minden olyan nyomtatott könyvet ősnymotatványnak nevezünk, amely Európában a könyvnyomtatás feltalálásától

az 1450-es évektől kezdve 1500. december 31-ig szedésnyomással, vagyis összerakható és szétszedhető betűkkel nyomtattak. A betűk még próbálják utánózni a gótikus kézírást, ezért fordul elő, hogy akik nem ismerik föl a gót textúrát vagy antikvát, azok kéziratnak vélik a nyomtatott írást. Római szám jelöli az ívekben a leveleket, a lap alján pedig a *custos* vagyis az őrszó mutatja a helyes sorrendet, a következő oldal első szavát. Erről is volt szó éppen azon az előadáson, amire Te kértél föl, valamint a kódexek kialakulásáról, a *Könyvbe tekintő és Könyv betekintő* című előadásorozat első részében.

Mutatok neked valami különlegeset. Nézd ezt a kódexet! A 11. század első feléből való, teológiai téma, bibliamagyarázat, Gergely pápa latin nyelvű dialógját és görög nyelvű változatát tartalmazza. Új pergamenkötésben van, középen Mária Terézia uralkodói címere, alul pedig egy monogram, G. L. B. V. S. B. vagyis Gerhardus Lieber Baron van Swieten Bibliothecar, és egy dátum: 1775, ez az átkötés dátuma. Hihetetlenül rossz állapotban volt, minden sérülésfajta hordott magán, ami elképzelhető: víz, penész, tintamarás, kiesett betűk, nagy hiányok, összeragadt lapok, elfolyt tinta, színezék, az égési nyomokat kivéve. Igazi bizonyítási feladat. Azzal a módszerrel is restaurálták, amelynek az alapjait a „Corvina Programból” hoztam magammal. Igaz, már módosítottam rajta, más anyagot és összetételt használok, de az alapokat mégis az otthoni tapasztalatomból hoztam.

– ***Itt az első oldalon ez az írás „sambuci”, nem Zsámboky János?***

– De igen. Ezt szerettem volna neked megmutatni, hogy szinte mindenhol találkozom magyar vonatkozású anyagokkal. Zsámboky János Nagyszombatban született 1531-ben. Polihisztor tudós, filológus, bölcész- és orvosdoktor, könyvgyűjtő, aki a császári udvarban orvosként és történetíróként működött. Könyvtára a korabeli Európa egyik legnagyobb magánkönyvtára volt. Értékes gyűjteményének nagy része halála után az itteni udvari, mai nevén az Osztrák Nemzeti Könyvtárba került. Már többször találkoztam a saját kezű bejegyzéseivel, a nevével, de különböző módon írta a könyvekbe. Például: Sambucus, Johannes Sambucus, Sámbocki János, Ioes Sabucus, Joannes Bocius és még jó néhány változatban. Ha ez a könyv beszélni tudna? Így is mesél mindig a tartalmán kívül valamiről. Lehet találgatni, vajon kinek a tulajdona lehetett az a hosszú, vékony hegyes olló, aminek a rozsdás lenyomatát őrzik ez a két oldal, és mikor kerülhetett a lapok közé. Talán csak egyszerűen könyvjelzőként használták, és a könyvben felejtették. A restaurátor az, aki a könyvbe „utazhat”, mélyében kutathat, felfedező utakat tehet. Annyi mindent lehet találni egy több száz éves kötetben, néha egészen hihetetlen dolgokat. Préselt virágok, falevelek, növényi magvak, szalmaszálak sokasága, hajszálak, körmök, legyek, pókok s egyéb bogarak és rovarok tetemei minden mennyiségben, korabeli fűző- és gombostűk, pénzérmék rejtőzhetnek a lapok között. Kézíratos levelek, számtalan cédula, fatáblába vésett szemüvegtokban *okuláré* vagy

kompassz (iránytű) bújhat meg a könyvekben; ezek mind-mind hozzátartoznak a könyvek történetéhez. Még az a maroknyi por is, amelyet a restaurátor tisztítás-kor kiséper a lapok közül. Nem is beszélve a kötéstechikában segédanyagként újra felhasznált régi kódexlapokról.

Visszatérve a magyar vonatkozású anyagokra, szinte naponta elkerülhetetlen a velük való találkozás. Örömmel tölt el, ha a kódexekhez mellékelt formanyomtatványokon magyar kutatók neveit fedezem fel. Nyomon követhető, hogy ki, mikor, milyen kódexet vizsgált át. Sok ismerős névvel találkoztam; olyanokéval, akik a tanáraim és/vagy a kollégáim voltak, mint például Csapodiné Gárdonyi Klára, aki férjével, Csapodi Csabával együtt nemrégiben a Corvina-kutatásért posztumusz Magyar Örökségdíjban részesült. Rátaláltam Rozsondai Marianne, Madas Edit, Wehli Tünde, Körmeny Kinga, Borsa Gedeon nevére is. Jó megérinteni a nyomaikat és emlékezni a lelkes elődökre.

– ***Találkozás a közelmúlttal?***

– Mint mondtam, könyvekkel kikövezett utakon járok. Ilyen út vezetett, és ma is folytatódik a Pazmaneumban. Ez érvényes a Collegium Hungaricum, azaz a Magyar Intézethez vezető útra is. Bármilyen meglepő, bementem a könyvtárba ahol Józsa Márta fogadott. És most megkérdezhetnéd, mi ebben a meglepő? Az, hogy Márta valamikor a kolléganőm volt az OSZK-ban, az, hogy az utak mindig újra összeérnek, tele vannak találkozásokkal. A visszatérés és az újratalálások korát élem meg itt Bécsben.

– ***Karrier?***

– Elégedett vagyok a munkámmal, örömet okoz, örömmel végzem, izgalmas, változatos napi kihívás. Azt csinálom, amit szeretek. Megbecsülnek. Elértem azt a munkámban, ami kevés restaurátornak adatik meg. Azt hiszem, ezt nevezhetem a saját karrieremnek. Részesem voltam, vagyok számtalan védett, írott, kulturális örökség megmentésének, mint egyébként sok más kollégám is. Ennél többet nem is kívánhatok.

„*Könyvekről szólni egy kicsit mindig annyi, mint magunkról szólni*” (Bonus) Ez vagyok én – a könyvekkel együtt.